

HZ. PEYGAMBER'İN TARIMA BAKIŞI VE MEDİNE MERKEZLİ TARIMSAL DÜZENLEMELERİ

Fatih OĞUZAY*

Öz

Bir tarım kenti olan Medine'ye gerçekleştirilen hicretten sonra, Hz. Peygamber'in tarım alanında yaptığı düzenlemeler araştırmanın konusunu teşkil etmektedir. Medine'de tarım, toplumun gündelik, sosyal, kültürel ve iktisadî hayatında oldukça önemli bir yere sahipti. Bu nedenle Hz. Peygamber, bu alanda da bir takım düzenlemeler yapmış ve mevcut problemlere çözümler getirmişti. Atıl arazilerin tarıma açılması, zirai ortaklıkların tarafları mağdur etmeyecek şekilde düzenlenmesi, suyun kullanımı konusunda yaşanan problemlerin çözülmesi, mahsulün hasat ve satış zamanlarının belirlenmesi, ürünün pazarlanması konusunda gerekli tedbirlerin alınması ve tarım vergilerinin adil bir şekilde tahsili, üzerinde durulan başlıca meseleler arasındaydı. Bu düzenlemeler ile üretici ve tüketicinin korunması amaçlanmış, tarımsal üretim teşvik edilmişti. Bu konularla ilgili verilerin tespiti ve analizi, tartışmaların değerlendirilmesi araştırmanın başlıca metodunu oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in tarıma bakışını ve bu alandaki düzenlemelerini ortaya koyması bakımından önem arz eden bu araştırmanın, Medine döneminin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hz. Peygamber, Medine, Tarım, Tarım Düzenlemeleri.

The Prophet Muhammad's View of Agriculture and His Madina-Based Agricultural Regulations

Abstract

After the migration to Madina, the arrangements made by the Prophet in the agricultural sector constitute the subject of the research. Agriculture had an important place in the daily, social, cultural and economic life of the society in Medina. Therefore, the Prophet made some arrangements in this field and brought solutions to the existing problems. Opening the idle land for agriculture, solving the problems regarding the use of water, determining the harvest and sales time of the crop, taking the necessary measures for the marketing of the product and the fair collection of agricultural taxes were among the main issues. Thus, it was aimed to protect producers and consumers, and agricultural production was encouraged. The main method of the research is the determination and analysis of the data on these issues and the evaluation of the discussions. This research, which is important in terms of revealing the view of the Prophet to agriculture and its arrangements in this field, is intended to contribute to a better understanding of the Medina period.

Keywords: Islamic History, Prophet Muhammad, Madina, Agriculture, Agricultural Arrangements.

Makalenin Geliş Tarihi: 20.05.2020; Makalenin Kabul Tarihi: 19.09.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0003-2339-3815, e-mail: foguzay@comu.edu.tr

Giriş

Hız. Peygamber, hicretten sonra Medine’de köklü düzenlemeler yapma imkânı buldu. Böylece inanç ve ibadet hayatından beşeri ilişkilere, sosyal ve kültürel hayattan ekonomiye, ticaretten, hukuk ve askeriyeye kadar hemen her alanda bireysel ve sosyal reformlar ile yeni bir toplum inşa etmeye başladı.¹ Bütün bu değişimlerin yaşandığı Medine bir tarım kentiydi ve halkın büyük bir kesimi geçimini tarımla sağlıyordu. Bu nedenle Hız. Peygamber, tarım alanında da bir takım düzenlemeler yapmıştı. Dönemin tarım hayatı, tarım ürünleri ve kültürü² başka bir çalışmanın konusu olduğu için bu araştırma Hız. Peygamber’in tarıma bakışı ve bu alandaki düzenlemelerini konu edinmektedir. Bu düzenlemelerin bilinmesi Hız. Peygamber’in bu alandaki yaklaşımlarının anlaşılmasının yanı sıra dönemin sosyal, kültürel ve iktisadî hayatının anlaşılmasına da katkı sağlayacak niteliktedir. Ayrıca dönemin tarım düzenlemeleri üzerinden Hız. Peygamber’in kalkınma ve toplumsal бүтүнлүğü inşa etme noktasındaki çabalarını görmek mümkündür.

Hız. Peygamber döneminde tarım konusu, tarih boyunca üzerinde yeterince durulmayan bir mevzu olmuştur. Siyer ve tarih kitaplarında dönemin tarım hayatıyla ilgili konular müstakil olarak ele alınmamaktadır. Hadis eserlerinde ise *sulama* ve *tarım ortaklıkları* gibi bazı konular müstakil başlıklar altında ele alınırken coğrafya ve fıkıh eserlerinde dönemin tarım hayatına dair bir takım verilere yer verilmektedir.³ İslâm dünyasında tarım üzerine batıda yapılan çalışmalar, ana hatlarıyla sonraki dönemleri konu almaktadır.⁴ Arap dünyasında da bu alandaki çalışmalar oldukça sınırlıdır. Ülkemizde ise “Hız. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü”,⁵ “Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi”,⁶ “İslâm’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi”,⁷ “Hız. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”⁸ gibi araş-

- 1 Bk. Adem Apak, “Hız. Peygamber’in Hicret Sonrası Medine’de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine”, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu (Çorum, 20-22 Nisan 2007)*, ed. Mahfuz Söylemez (Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2007), 315-324; Mustafa Safa, “Hicret Sonrası Medine’de Sosyal ve Dini Hayat”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/17 (Ocak 2015): 355-398.
- 2 Hız. Peygamber döneminde tarım konusu için bk. Fatih Oğuzay, *Hız. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008).
- 3 Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).
- 4 Örneğin bk. Andrew M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islâmîc World; the Diffusion of Crops and Farming Techniques 700-1100* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).
- 5 Fatih Oğuzay, *Hız. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*.
- 6 Fatih Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi* (Bursa: Emin Yayınları, 2016).
- 7 Mustafa Demirci, *İslâm’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi* (İstanbul: Kitabevi, 2003).
- 8 İsmail Pırlanta, “Hız. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (Ocak-Haziran 2019): 13-43.

tırmalar mevcuttur. Bunlara ilave olarak ihyâ,⁹ iktâ,¹⁰ mevât,¹¹ müzâraa,¹² müsâkât¹³ gibi sözlük ve ansiklopedi maddeleri araştırma esnasında istifade edilen kaynaklar arasındadır.

1. Hz. Peygamber'in Tarıma Bakışı ve Bu Alandaki Düzenlemelerin Mahiyeti

Hz. Peygamber'in tarım politikasının ve bu alandaki düzenlemelerinin bilinmesi dönemin daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Öncelikle ifade etmek gerekir ki Kur'ân'da, hayat kaynağı olan suyun tarım amaçlı kullanılmasından (el-En'âm 6/99) bahsedilmekte,¹⁴ çeşitli bitkiler ve tarım ürünleri¹⁵ zikredilmektedir. Bunlara ek olarak ayetlerde, tarım arazilerini sulayıp bitkileri canlandıran ırmaklardan bahsedilmesi, önceki dönemlere ait bahçelerin tasvir edilmesi gibi örnekler bir yönüyle tarıma dikkat çekmesi bakımından önemlidir (Abese 80/24-32; el-Bakara 2/266; el-En'âm 6/6, 141; Âl-i İmrân 3/136; et-Tevbe 9/72; Yâsîn 36/55-57; en-Nahl 16/11).

1.1. Hz. Peygamber'in Tarıma Bakışı

Hz. Peygamber, bir yönetici olarak Medine'de tarımın son derece önemli bir yere sahip olduğunun farkındaydı. Bilhassa erzak temininde ve maddi geçimin sağlanmasında tarım kilit bir role sahipti. Zira Medine, Hicaz ve çevresinde tarım yapılan ender şehirlerden biriydi. Halk büyük oranda temel gıda ihtiyacını ve geçimini hurma üretiminden karşılıyordu. Nitekim Hz. Peygamber hicret yolculuğu sonrası Medine'ye ulaştığında onu kendi evlerinde misafir etmek isteyen Medineliler, mallarının ve hurmalıklarının çokluğuna vurgu yapmaktaydılar.¹⁶ Zira çöl ikliminin etkin olduğu Arap Yarımada-

9 Hamza Aktan, "İhyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 7.

10 Mustafa Demirci, "İktâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 43.

11 İbn Manzûr, "Mvât", *Lisânü'l-Arab*, 2: 93.

12 Hüseyin Kayapınar, "Müzâraa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 234.

13 İbn Manzûr, "Skıy", *Lisânü'l-Arab*, 14: 394; Hamdi Döndüren, "Müsâkât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 70.

14 Ayrıca bk. Abdullah Kahraman, "Kur'ân'a Göre Su Nimeti", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Mart 2007): 19-29; İlhami Günay, "Kur'an ve Sünnet Işığında Varlık Evrelerinin Merkez Paydaşı Su", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015): 133-171.

15 Bk. Fahri Kayadibi, "Kuran ve Sünnet'te Bitkilerin Önemi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008): 1-27; Nurettin Turgay, "Kur'an'da Adı Geçen Bitkiler ve Hayvanlar", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu (İstanbul, 15-16 Mayıs 2008)*, ed. Fahri Kayadibi (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008), 2: 273-291.

16 Nûrüddîn Ali b. Ahmed es-Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ' bi-ahbâri dâri'l-Muşafâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 1: 256-257.

sı'nda yer alan Medine, hurma üretiminin yapıldığı bir tarım kentiydi.¹⁷ Hz. Peygamber ile birlikte bütün Müslümanların Medine'ye hicret etmeleri ve Mekke'nin fethine kadar İslâm'a girenlere, Medine'ye hicretin emredilmesi¹⁸ şehirde hızlı bir nüfus artışına sebep olmuştu. Dolayısıyla artan nüfusun geçiminin sağlanması öncelik arz etmekteydi.

Muhacirlerin geçim sıkıntılarının giderilmesinde muâhât/kardeşlik sisteminin kurulması etkili olmuştu. Böylece Medineliler, muhacirlerin geçimine yardımcı olacaklardı. Bununla birlikte Muhacirler, tarla ve bahçelerinin yarısını kendilerine vermek isteyen Ensar'ın cömert teklifini kabul etmemişlerdi. Onlar, işçilik karşılığında elde edilecek mahsulden pay almayı teklif etmişler, Hz. Peygamber de bunu uygun görmüştü.¹⁹ Görüldüğü üzere hicretten sonra ortaya çıkan ilk geçim problemi büyük oranda tarım üzerinden çözüme kavuşturulmuştu. Hicretin üçüncü yılında Yahudi kabilelerinden Nadîroğulları yaptıkları taşkınlıklar sonucu Medine'den çıkarılıp toprakları Müslümanlara kalıncaya kadar bu uygulama devam ettirildi. Savaş gerçekleşmeden elde edilen bu topraklar nazil olan ayetler (el-Haşr 59/6-10) ile fey hükmüne alındı ve askerlere ganimet olarak dağıtılmadı.²⁰ Tarım arazilerinin ve hurma bahçelerinin yer aldığı şehrin bu kesimi, Hz. Peygamber tarafından ihtiyaç içerisinde bulunan Muhacirler ile Ensar'dan iki kişiye taksim edildi.²¹ Muhacirlere yapılan bu destekten sonra, Ensar'ın tarla ve bahçelerinden aldıkları paylar iade edildi.²²

Bu gelişmelere rağmen, zamanla artan Medine nüfusu için erzak temininin ve geçimin sağlanması hâlâ başlıca meselelerden biriydi. Şehrin en önemli geçim kaynağını oluşturan tarımsal üretim, mevcut şekliyle bu ihtiyacın giderilmesinde yeterli değildi. Bilhassa zaman zaman yaşanan kıtlıklar ve Medinelilerin talepleri ile yapılan yağmur duaları bu durumu ortaya koymaktadır.²³ Hicretin 7. yılına kadar gıda temininde önemli sıkıntıların

17 Bk. Oğuzay, *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*, 24-47.

18 Ahmet Önkâl, "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 462.

19 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 5.

20 Bk. Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Beyrut: Dâru'l İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1969), 4: 335-336; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Muhammed Şakir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 23: 273-274.

21 Muhammed İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ahmed Ferid Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 384; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Hüseyin Munis (Kahire: Daru's-Şurûk, 1987), 36-37; Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ ve Ömer Enîs et-Tabbâ (Beyrut: Müessesetü'l Ma'ârif, 1987), 30.

22 Müslim, "Cihâd", 70-71.

23 Buhârî, "İstiskâ", 1-29; Müslim, "Salâtü'l-istiskâ", 1-17; "İmân", 45; Şehirde yaşanan geçim sıkıntısı için ayrıca bk. Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 1: 149-152; Buhârî, "Rikâk", 17.

yaşandığı bilinmektedir. Nitekim Hz. Âişe ve İbn Ömer'in ifadeleriyle Hayber fethedilinceye kadar yeterli gıdayı temin etmek mümkün olmamıştı.²⁴ Hz. Peygamber'in, bu geçim sıkıntısının giderilmesinde tarım alanındaki problemlerin çözülmesini ve çeşitli teşviklerle tarımsal üretimin arttırılmasını en etkili yollardan biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber, Medine'de en önemli geçim kaynağının hurma olduğuna dikkat çekmekte ve "Hurması bulunan hane halkı aç kalmaz."²⁵ buyurarak Müslümanları geçim temini için tarımsal üretime yönlendirmekteydi. Zira muâhât ve Nadîroğulları uygulamalarında açıkça görüldüğü gibi tarım, Medine'de sayısı artan Müslümanların geçiminde önemli bir yer teşkil etmekteydi. Dolayısıyla tarımın sistemli bir şekilde sürdürülmesi ve geliştirilmesi amacıyla gerekli tedbirlerin alınması ve teşviklerin yapılması etkili bir çözüm arayışıydı. Müslümanlar, bir taraftan dinlerini öğrenmek üzere Hz. Peygamber'in yakınında bulunmaya çalışırken diğer taraftan tarım alanlarındaki çalışmalarını aksatmıyorlardı.²⁶ Hz. Ömer bile Ensar kardeşiyle nöbetleşe olarak bir gün biri, bir gün diğeri Hz. Peygamber'in yanına geliyor ve öğrendiklerini birbirlerine aktarıyorlardı. Böylece bahçedeki işleri de her gün biri devam ettiriyordu.²⁷ Hz. Peygamber bahçelerini sulamak amacıyla hacdan geri kalanları mazur görüyordu.²⁸ Kocasının vefatından sonra iddet dönemi içerisinde bahçesiyle ilgilenmek için evinden çıkan bir hanım sahabe yadırgandığında, kendisine müsaade edilmesini, yapacağı hasatla Müslümanlara fayda sağlamasının yas döneminde evinden çıkması için yeterli bir gerekçe olduğunu ifade etmişti.²⁹ Yine bir yolculuk esnasında Ümmü Ma'bed'in hurmalığını görünce bu emeklerinden dolayı onu takdir etmiş ve Müslümanların yetiştirdiği her bir ağaçtan insanlar hatta hayvanlar istifade ettikçe sahiplerine ecir yazılacağı müjdesini vermişti.³⁰ Bunlara ek olarak "Brinizin elinde bir fidan var iken kıyamet kopacak olsa o fidanı diksin."³¹ meâlindeki rivayetler ile ağaç dikme konusundaki ısrarlı tavsiyeleri, Hz. Peygamber'in tarıma bakışını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tarıma teşvik sadece toprak sahiplerinin geçimlerinin temini için yapılmıyordu. Zira üretilen mahsulün ihtiyaç fazlası pazara sürülüyor ve böylece bütün Medineliler bu üretimden yararlanıyorlardı. Ayrıca Müslümanların

24 Buhârî, "Megâzî", 38.

25 Müslim, "Eşribe", 152; Ebû Dâvûd, "Et'ime", 42.

26 Buhârî, "İlim", 42.

27 Buhârî, "İlim", 27.

28 Buhârî, "Umre", 4; Müslim, "Hac", 221-222.

29 İbn Mâce, "Talak", 9.

30 Müslim, "Müsâkât", 7-13.

31 Tayâlisî, *Müsned* (Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1419/1999), 3: 545; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, 11: 34, 55; Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 1419/1998), 242.

tarım mahsullerinin zekâtı olarak verecekleri öşür ile sadaka türünden yapacakları yardımlar sayesinde erzak temininde önemli katkılar sağlanmış oluyordu. Zira mahsul sahiplerinin muhtaçlara yardımda bulunmaları Hz. Peygamber'in çokça tavsiye ettiği bir husustu. Hatta imkân sahiplerinin yarım hurma ile dahi olsa tasadduk etmesi teşvik edilmekteydi.³² Mescid-i Nebvî'ye getirilen hurma salkımları, başta Suffe ehli olmak üzere ihtiyaç sahiplerinin gıda temininde önemliydi.³³

Medineli çiftçiler *hâit*³⁴ denilen bahçelerinin etrafını taşlarla çevirerek koruma altına alırlardı. Hicretin ilk günlerinde Medinelilere hitap eden Hz. Peygamber, bahçelerini insanlara kapatmamalarını tavsiye etmiş ve mahsulden istifade eden her bir kimse için kendilerine sevap yazılacağını bildirmişti. Bunun üzerine bahçe sahipleri, duvarlarında birkaç delik açarak mahsullerini ihtiyaç sahiplerinin istifadesine sunmuşlardı.³⁵ Ancak burada kastedilen, kıtlığın ve açlığın etkin olduğu dönemlerdeki acil ihtiyacın karşılanmasıydı. Tarla ve bahçelerin herkesin ortak malı gibi addedilmesi mümkün değildi. Aksi takdirde sermaye ve emek noktasındaki adaletsizlik tarımsal üretime engel teşkil eden bir sürece dönüşürdü. Nitekim bazı rivayetlerde açlık ve ihtiyaç içerisinde bulunan kimselerin bir bahçeye uğradıklarında sahiplerine en az üç defa seslenmeleri, sahiplerine ulaşamadıkları takdirde ise sadece açlıklarını giderecek kadar yemeleri, toplayıp götürmemeleri açıkça ifade edilmektedir.³⁶

İslâm tarihinde toplumun maddi ihtiyaçlarına destek sağlamak üzere ihdas edilen ilk vakıf örneklerinde hurma bahçelerinin vakfedildiği görülmektedir. Uhud günü İslâm'a girip savaşta şehit olan Muhayrîk, kendisine ait yedi bahçeyi, en uygun şekilde kullanacağını düşünerek Hz. Peygamber'e bırakmıştı. O da bunları çeşitli ihtiyaçlar için vakfetmişti. Muhayrîk'ın vakfi olarak da anılan bu bahçeler aynı zamanda Hz. Peygamber'in ilk vakfi olarak değerlendirilmektedir.³⁷ Benzer şekilde Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in Hayber arazisinden kendisine taksim ettiği güzel bir hurma bahçesini ihtiyaç sahipleri için vakfetmişti.³⁸ Ayrıca bahçe sahipleri, *ariyye* denilen yöntemle bir veya birkaç hurma ağacının o yılki mahsulünü ihtiyaç sahibi Müslümanlara

32 Buhârî, "Zekât", 10; Ebû Muhammed Abdulmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ v.dğr. (Beyrut: y.y., 1992), 1-2: 501.

33 Buhârî, "Zekât", 10; Ebû Dâvûd, "Zekât", 16.

34 Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, "Hvṭ", *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 7: 280; bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 431-433.

35 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1-2: 501; Ayrıca bk. Mustafa Asım Köksal, *İslâm Tarihi Hz. Muhammed ve İslâmiyet Medine Devri* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969), 9.

36 İbn Mâce, "Ticârât", 67.

37 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 431-433; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 27-30.

38 Buhârî, "Vesâyâ", 22, 28; Vecdi Akyüz, "Kutsal Metinlerimizde Vakıf Referansları", *Vakıflar Dergisi Özel Sayı* (2006), 24.

bağışlamak suretiyle tarıma dayalı bir yardım kültürü oluşturmuşlardı.³⁹ Bu gibi örneklerde görüldüğü üzere, Medine'de toplumun gıda ihtiyacının karşılanmasında öncelikle tarımdan istifade edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰

Bütün bunlar ortada iken, Müslümanların *sikke* denilen sabanlar ve benzeri tarım aletleri edinerek tamamen toprağa bağlanmalarının doğru olmadığı yönündeki uyarısı nedeniyle⁴¹ Hz. Peygamber'in tarıma karşı olumsuz bir tavır takındığı düşünülemez. Nitekim bizzat sabanla ilgili bir diğer rivayette, Medine'nin harem sınırlarını belirleyip buradaki ağaçların kesilmesini yasaklayan Hz. Peygamber, saban yapımında kullanılan bir ağacı bu yasağın dışında tutmuştu.⁴² Müslümanlar kendi geçimlerini sağlamaları için tarımsal üretime teşvik edilmekle birlikte; kendilerini tamamen bu işe kaptırmamaları noktasında uyarılmaktaydılar. Nitekim Tebük seferi esnasında bunun en çarpıcı örneklerinden biri yaşanmıştı. Hurmaların olgunlaştığı kurak yaz mevsimine denk gelen bu gazveye katılma konusunda Müslümanlar çok zorlanmışlardı. Olgunlaşan meyveleri ve ağaçların gölgesini terk edip savaşa hazırlanmak bazılarına oldukça ağır gelmişti. Hatta Hz. Peygamber'in açık talimatlarına rağmen, bahçelerini terk edemedikleri için sefere katılmayanlar olmuştu.⁴³ Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen saban ile ilgili rivayeti bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Nitekim Karadâvî, "*sünneti anlayabilmek için gerekli ölçüler ve kurallar*" dan biri olarak ele aldığı "*bir konuda gelen bütün hadislerin toplanması*" maddesi altında mezkûr saban rivayetini örnek vermektedir. Ziraat konusundaki bütün rivayetlere bakıldığında Hz. Peygamber'in asla tarıma karşı olumsuz bir tavır takınmadığını ifade etmekte ve bilakis ziraat alanında yapılan teşviklere dikkat çekmektedir. Buhârî'nin bu hadisin bâb başlığında kullandığı "*ziraat aletiyle meşgul olmanın ve emrolunan sınırın aşılmasının sonuçlarından sakındıran hadisler*" ifadesine dikkat çekerek, burada kastedilenin dengeyi aşmamak olduğunu söylemektedir.⁴⁴

1.2. Düzenlemelerin Mahiyeti

Bu alandaki düzenlemeler konusunda ifade edilmesi gereken hususlardan biri Hz. Peygamber'in tamamen yeni bir tarım kültürü inşa etme çabasında olmadığı, mevcut tecrübelerle değer verdiğidir. Örneğin Hz. Peygamber'in, hurma ağaçlarını sallayarak tozlaşmayı sağlayan çiftçileri bunun an-

39 Ya'kûb b. İbrâhîm Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc* (Beyrut: Daru'l-Marife, 1399/1979), 90; Buhârî, "Buyû", 75, 82-84; "Şîrb ve'l-Müsâkât", 17.

40 Medine Döneminde tarımın maddi katkısı için ayrıca bk. Pırlanta, "Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı", 13-43.

41 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 2.

42 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 15-16.

43 Müslim, "İmân", 45; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 4: 125.

44 Bk. Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, trc. Bünyamin Erul (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 228-232.

lamsız bir çaba olabileceği noktasında uyardığı bilinmektedir. Ancak hasat zamanında mahsulün azaldığı bilgisi kendisine ulaştırıldığında, çiftçilerin önceki uygulamalarını devam ettirmelerini istemişti. Tarım kültürünün zayıf olduğu Mekke'den gelen, çocukluk yıllarında çobanlık ve gençlik yıllarında ticaretle meşgul olan Hz. Peygamber,⁴⁵ hurma yetiştiriciliği konusunda tecrübeye sahip değildi. Medinelilerin bu uygulamalarının batıl bir inanç olmadığını gördüğünde sürdürülmesini daha doğru bulmuştu.⁴⁶ Yukarıda bahsi geçen kardeşlik anlaşmasında muhacirlere tarım arazileri tahsis edilmemiş; onların Ensar'ın tarla ve bahçelerinde çalışarak mahsulden pay almaları daha doğru bulunmuştu.⁴⁷ Böylece muhacirlerin, Medineli çiftçilerin yüzyıllara dayanan tecrübelerinden istifade etmeleri sağlanmıştı. Benzer şekilde Hz. Peygamber, savaş yoluyla ele geçirilen Hayber arazilerini Müslümanlar arasında taksim ettiği halde "Biz bu hurmalardan daha iyi anlarız." diyerek elde edilecek mahsulün yarısı karşılığında eski topraklarında zirai ortakçı olarak kalmak isteyen Yahudilerin teklifini kabul etmişti. Zira Müslümanlar sayı ve tecrübe bakımından bu toprakları işletecek yeterliliğe henüz sahip değillerdi.⁴⁸ Bu örnekler Hz. Peygamber'in bölge çiftçilerinin tecrübelerine verdiği değeri göstermesi bakımında önem arz etmektedir.

Son olarak ifade etmek gerekir ki Hz. Peygamber'in tarıma verdiği değeri ve bu alana sağladığı katkıları, Müslümanların tarih boyunca bu alandaki çalışmalarından hareketle görmek mümkündür. Onun vefatından hemen sonra, dünyanın en verimli tarım bölgeleri olan Mezopotamya ve Nil vadisi ile Cezîre, Suriye, Filistin, Ürdün gibi toprakları hâkimiyetleri altına alan Müslümanlar, gerekli düzenlemeleri yaparak tarımla yakından ilgilenmişlerdi. Bu alanda atılan adımlarla toplumun refahı ve devletin gelirleri arttırılarak İslâm Medeniyetinin inşasına önemli katkılar sağlanmıştı.⁴⁹ Ayrıca Müslümanlar ilmi manada ziraat ve botanikle yakından ilgilenmişler ve bu alanda

45 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1: 167, 180-184; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 103-104, 107-108.

46 İbn Mâce, "Ruhûn", 15; Ayrıca bk. Muhammed Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, trc. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 1992), 26-27; Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 246-247; Mehmet Azimli, "Hicret Sonrasında Medine'de Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülâhazalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2008): 31-32.

47 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 5.

48 Müslim, "Müsâkât", 1-6; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 34-37; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1990), 3: 15; Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 2: 410; ayrıca bk. Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1989), 265-266; Nuh Arslantaş, "Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri", *Bellekten* 72/264 (Ağustos 2008): 436.

49 Bk. Fatih Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi* (Bursa: Emin Yayınları, 2016).

önemli eserler telif etmişlerdir.⁵⁰ Nitekim bazı araştırmacılar, Müslümanların hem pratikte hem de teoride ortaya koydukları gelişmelerin ziraat tarihi açısından kritik bir öneme sahip olduğunu belirtmektedirler. İslâm'ın yayılması ile gerçekleşen bitki transferleri, kıtaların keşfinden sonra yaşanan en büyük tarımsal gelişme olarak değerlendirilmekte⁵¹ ve tarımın İslâm tarihindeki bu ivmelenmesi *Arap tarım devrimi*,⁵² *İslâm tarım devrimi*⁵³ gibi tabirler ile ifade edilmektedir. Bütün bunlar, Hz. Peygamber'in tarıma bakışının ve bu alandaki düzenlemeler ile yönlendirmelerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

2. Hz. Peygamber'in Tarım Alanında Yaptığı Düzenlemeler

Hz. Peygamber, arazilerin tarıma açılmasından çeşitli usullerle işletilmesine, suyun adil bir şekilde kullanılmasından tarım ürünlerinin verimli bir şekilde hasat edilmesine, mahsullerin pazarlanmasından gerekli vergilerin ödenmesine kadar pek çok mevzuda düzenlemeler yaparak tarım hayatının daha sistemli ve verimli bir şekilde devam ettirilmesini amaçlamıştır.

2.1. Tarım Arazilerinin Korunmasıyla İlgili Düzenlemeler

Mülkiyet haklarına veya kullanım yetkisine sahip olanlar dışında, başkalarının herhangi bir şekilde tarım arazileri üzerinde hak iddia etmeleri mümkün değildi. Nitekim ihyâ başlığı altında görüleceği üzere Hz. Peygamber, üretim bahanesiyle dahi olsa başkalarının arazilerini sahiplenmeye çalışanları bundan men etmiş ve araziye sahiplerine devretmelerini emretmişti.⁵⁴ Özel mülkiyet konusundaki bu hassasiyet nedeniyle ihtiyaç durumlarında dahi bir bahçeye izinsiz girilmesini doğru görmemiş, bahçe sahibine en az üç defa seslendikten sonra bahçeye girilmesine ve sadece karnını doyuracak kadar yenilmesine izin vermişti.⁵⁵ Buradan anlaşıldığı üzere az miktarda bile olsa, sahibinden izinsiz olarak mahsulden toplanarak götürülmesi yasaklanmıştı. Nitekim tarım arazilerini yabancı unsurlardan korumak amacıyla çiftçiler de

50 Andrew Murray Watson, "Ziraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 449-457; Muhammed Hişâm en-Na'sân, "Tığnerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 90-91; Ahmet Özel, "İbn Bassal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek 1: 588-589; Ahmet Özel, "İbn Haccâc el-İşbîlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek 1: 592-593.

51 Andrew M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islâmic World*, 91-98; Andrew M. Watson, "The Arab Agricultural Revolution and its Diffusion 700-1100", *The Journal of Economy* 34/1 (1974): 10.

52 Watson, "The Arab Agricultural Revolution and its Diffusion 700-1100", 8.

53 Zohor Idrisi, *The Muslim Agricultural Revolution and its Influence on Europa* (Manchester: Foundation for Science Technology and Civilisation Limited, 2005), 2-19.

54 Ebû Dâvûd, "Harâc", 37; İbn Mâce, "Ruhûn", 13; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 16-17; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *el-Ahkkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, thk. Ahmed Mübarek Bağdâdî (Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1409/1989), 242.

55 İbn Mâce, "Ticârât", 67.

arazilerinin sınırlarını taş duvarlarla çevirmişlerdi. Etrafı duvarlarla çevrili anlamındaki *hâit* ifadesinin Medine’de bahçe manasında kullanıldığından bahsedilmişti. Anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, bahçe sahiplerini sürekli infaka teşvik ettiği halde özel mülkiyet olan tarım arazilerinin mahremiyetini korumaktaydı.

Tarım alanındaki zararlılardan biri de kuşkusuz evcil hayvanlardı. Bu nedenle hayvan sahipleri ile tarla-bahçe sahipleri arasında zaman zaman tartışmalar yaşanırdı. Hz. Peygamber bu problemi daimi olarak çözmek için, gündüzleri tarım arazilerinin gözetilmesi çiftçilerin sorumluluğunda; geceleri ise hayvanların gözetilmesi sahiplerinin sorumluluğunda olacak şekilde bir kaide belirlemişti.⁵⁶ Buna göre hayvanların gündüz değil de gece tarım arazilerine verdiği zararlar sahipleri tarafından tazmin edilmeliydi. Muhtemelen Hz. Peygamber, bölgenin örfünü de dikkate alarak bütün sorumluluğu tek bir tarafa yüklemeyen bir yöntem geliştirmişti.⁵⁷ Burada ifade edilecek olan bir diğer husus hurma bahçelerinin sınırlarının tespit edilmesinde ağaçların dallarının uzadığı genişliğin⁵⁸ veya belli ölçüde bir mesafenin tayin edilmiş olmasıdır.⁵⁹ Sınır tartışmalarının önüne geçmek, ağaçlarla ilgili işlerin yapılmasına imkân sağlamak ve başkalarının zararlarını engellemek amacıyla belirli bir genişliğin harim olarak tayin edildiği görülmektedir.

1.2 Tarım Alanlarının Genişletilmesiyle İlgili Düzenlemeler

Yukarıda bahsedildiği üzere, hicretten sonra Medine nüfusu hızla artmaya başlamıştı. Dolayısıyla gıda temini ve geçimin sağlanması öncelikli problem olarak ortaya çıkmıştı. Her ne kadar Ensar, tarla ve bahçelerinin gelirlerini muhacirler ile paylaşırsa da mevcut kaynakların taksimi anlamına gelen bu yöntem, sürekli artan nüfus için kalıcı bir çözüm değildi. Bu nedenle atıl arazilerin tarıma açılması önemli geçim temin yollarından biri olarak görülmüştü.

Hz. Peygamber, atıl arazileri tarıma açmak gayesiyle özel mülkiyet altına almak şeklinde İslâm öncesinden itibaren uygulanmakta olan yöntemleri devam ettirmişti. İslâm öncesinde bölgede bir devlet otoritesi veya bağlayıcı bir hukuk sistemi olmadığı için kabileler veya şahıslar arasında toprağın sahiplenilmesi ve sınırların belirlenmesi konusunda anlaşmazlıklar yaşan-

56 Ebû Dâvûd, “İcâre”, 90.

57 Bu konudaki ilmi tartışmalar için bk. Ali Bardakoğlu, “Mukayeseli Hukukta Hayvanın Verdiği Zararın Hukuki Sorumluluğu”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989): 43-60; Ahmet Aydın, “İslam ve Roma Hukukunda Hayvanın Verdiği Zarardan Sorumluluk”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016): 213-239.

58 İbn Mâce, “Rühûn”, 23.

59 Bk. Salim Ögüt, “Harim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 188-190.

maktaydı. Bu nedenle Hz. Peygamber, bir taraftan bu yöntemlerle atıl arazilerin tarıma açılmasını desteklerken diğer taraftan bu uygulamalardaki problemleri bir takım düzenlemelerle ortadan kaldırmıştı.

Daha önce herhangi bir kimsenin veya köy kasaba gibi tüzel kişiliğin mülkiyetine girmemiş bulunan mera, orman, mezarlık veya harman yeri gibi kamu menfaati için ayrılmış olmayan, yani tamamıyla atıl vaziyetteki *mevât/ölü* toprakların⁶⁰ *ihyâ* yöntemiyle tarıma açılması teşvik edilmişti. "Kim ölü bir araziye *ihyâ* ederse o arazi onundur."⁶¹ ifadesi ile bizzat Hz. Peygamber tarafından bu uygulamanın tanımı ve amacı ortaya konmuştu.

Bununla birlikte bu ilkeyi suistimal ederek yukarıda zikredilen *mevât* araziler dışında *ihya* iddiasında bulunmak ancak başkalarının hakkını gasp etmek olarak değerlendirilmiş ve kati bir şekilde yasaklanmıştı.⁶² Örneğin bir defasında Hz. Peygamber, başkasının arazisine hurma dikip bahçe yaparak hak iddia etmek isteyen bir kimseye fidanları sökmesini, araziye sahibine devretmesini emretmişti.⁶³ Şahısların mülkiyetinde bulunan araziler, yıllarca işlenmese bile başkalarının *ihyâ* bahanesiyle bu topraklar üzerinde sahiplik iddiasında bulunması mümkün değildi. Ancak sahiplerinin terk edip gitmesi veya ölmesi gibi sebeplerle arazinin sonradan atıl hale geldiği biliniyorsa bu durumda toprağın bir başkası tarafından *ihyâ*sı mümkündü.⁶⁴

Hz. Peygamber'in *ihyâ* konusunda aldığı en önemli tedbirlerden biri üretimin sağlanmasına yönelikti. Zira bu uygulamanın gayesi *mevât* arazileri parselleyip karşılıksız bir şekilde insanlara dağıtmaktan ibaret değildi. Amaç toprağı işleyecek gücü ve tecrübesi olan insanlara devrederek tarımsal üretimi arttırmak ve temel gıda ihtiyacı başta olmak üzere toplumun refahına katkı sağlamaktı. İnsanların sadece toprak edinme arzusuyla *mevât* arazileri sahiplenmelerine izin verilmemekteydi. Herhangi bir şekilde *mevât* bir arazi üzerinde sınırlar belirleyip hak iddia eden kimseye bu arazide tarımsal üretime geçmesi için üç yıl süre tanınırdı. Bu süre içerisinde ekin ekme, ağaç dikme ve su temin etme gibi tarımsal bir çalışma yapılmadığı takdirde *ihyâ* iddiasında bulunan kimseler bu topraklar üzerindeki haklarını kaybederlerdi. Yetkililer, üç yıl boyunca araziye imar bahanesiyle işgal eden bu kimselere

60 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 63-67; Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'lâ, *el-Aĥkâmü's-sultânîyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 228; İbn Manzûr, "Mvt", *Lisânü'l-Arab*, 2: 93.

61 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraâ", 15; Ebû Dâvûd, "Harâc", 37.

62 İbn Mâce, "Ruhûn", 13; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 16-17; Mâverdî, *el-Aĥkâmü's-sultânîyye*, 242; Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Şakir Zîb Feyyaz (Mekke: Merkezül-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, ts.), 2: 638-639.

63 Ebû Dâvûd, "Harâc", 37; İbn Zencûye, *Emvâl*, 2: 642.

64 Refik Yunus Mısrî, *İslâm İktisat Metodolojisi*, trc. Hüseyin Arslan (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1989), 128; Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 271.

el çektirebilirdi.⁶⁵ Bu faaliyetlerin denetlenerek sistemli bir şekilde sürdürülmesi Hz. Ömer tarafından da oldukça önemsenmişti.⁶⁶

İhyâ'ya benzer şekilde *iktâ'* uygulaması da mevât arazilerin tarıma açılmasında kullanılan yöntemlerden biriydi. Bu uygulamanın ihyâdan en belirgin farkı bizzat devlet başkanı veya yetkili idareciler tarafından arazinin belirli miktarlarda taksim edilip bir amaç veya üretim gayesiyle ilgililere verilmesiydi.⁶⁷ Yani arazinin tarıma açılması ve tarımsal üretime katkı sağlanması yanında çeşitli dinî, siyasî amaçlarla da iktâ'lar yapılmaktaydı. Örneğin bir müddet süren kuşatmanın ardından savaşız elde edilen Nadîroğulları topraklarının önemli bir kısmı Hz. Peygamber tarafından ihtiyaç sahipleri arasında taksim edilmişti.⁶⁸ Hz. Peygamber döneminde iktâ'ların yaygın olarak heyetler yılında verildiği bilinmekle birlikte⁶⁹ Nadîroğulları'nın arazileriyle ilgili bu uygulamanın İslâm tarihindeki ilk iktâ' örneği olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in bazı iktâ'ları için tapu belgesi mahiyetinde evrakların düzenlendiği bilinmektedir.⁷⁰

Hz. Peygamber tarafından yapılan iktâ'ların temel amaçlarından biri insanları İslâm'a ısındırmak ve tebliğ faaliyetlerine katkı sağlamaktı. Hz. Peygamber, etraftaki kabilelerden heyetlerin Medine'ye geldiği heyetler yılında⁷¹ çeşitli iktâ'larda bulunmuştu. Bu uygulamanın farkında olan heyetler de Medine'ye geldiklerinde bir takım arazilerin kendilerine tahsis edilmesini talep ediyorlardı.⁷² Bu uygulama ile bir taraftan muhataplar İslâm'a ısındırılırken diğer taraftan da Müslümanların dünyalık peşinde olmadıkları gösterilmekte ve tebliğin ana gayesi ortaya konulmaktaydı.

1.3 Tarım Arazilerinin İşletilmesiyle İlgili Düzenlemeler

Tarım toplumlarında arazi malikleri, sermaye sahipleri ve işçiler arasında çeşitli zirai ortaklıkların, arazi kiralama ve ücretli işçi tutma gibi işlemlerin uygulandığı bilinmektedir. Medine'de de arazi, sermaye, işçilik ve tohum gibi koşulların karşılanmasına bağlı olarak çeşitli zirai ortaklıklar yapılmakta veya tarım arazileri kiralanarak işletilmekteydi. Hz. Peygamber, zirai hayatın gerekliliği olan bu uygulamaları devam ettirmekle birlikte taraflardan birini

65 Aktan, "İhyâ", 22: 7.

66 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 101; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 120; Kasım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed İmâre (Kahire: Dârü's-Şürûk, 1409/1989), 371.

67 Demirci, *Toprak Sistemi*, 226-227; Demirci, "İktâ'", 22: 43.

68 İbn İshâk, *es-Sîre*, 384; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 3: 192; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 27-30; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 2: 65; Ayrıca bk. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, 29.

69 Demirci, *Toprak Sistemi*, 225.

70 Buhârî, "Şîrb ve'l-müsâkât", 14-15.

71 Bu heyetler için bk. İbn İshâk, *es-Sîre*, 637-665; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 252-309.

72 Demirci, "İktâ'", 22: 43; Mısrî, *İslâm İktisat Metodolojisi*, 193.

mağdur edecek anlaşmaların sürdürülmesine izin vermemiş, gerekli düzenlemeleri yapmıştı.

Tarım arazisi, tohum ve işçiliğin taraflar arasında karşılanmasına dayalı bir anlaşma olan *müzâraa* yönteminde anlaşmaya bağlı olarak mahsulden alınacak pay çeşitli oranlarda taksim edilmekteydi.⁷³ Tarafların ortaya koyacakları sermaye, işçilik, tohum ve hatta gerekli aletlerin sağlanmasına kadar şartlar konuşulur ve karşılığında elde edilecek mahsulün hangi oranlarda pay edileceği karara bağlanırdı. Müzâraa örfen bilinen bir uygulama olmakla birlikte her ortaklıkta ilgili arazinin verimliliği, su kaynakları ve ekilecek mahsulün cinsi farklılık göstereceğinden bu hususlar dikkate alınarak oranlar belirlenirdi.

Müzâraa tarlalarda yapılan ortaklıklar için kullanılan bir terim olmakla birlikte bilhassa hurmaların sulanması temeline dayanan bahçe ortaklıkları için *müsâkât*⁷⁴ ifadesi kullanılmaktaydı. Anlaşmaya konu olan tarla, bahçe ve sulama dışında tohumun karşılanmasına veya fidan dikilip büyütülmesine göre *mugârese*,⁷⁵ gibi özel isimlerle zirai ortaklıkların yapılması, İslâm öncesinden itibaren bu uygulamaların yaygın bir şekilde yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Yukarıda zikredilen kardeşlik anlaşmasında Medine dönemindeki ilk zirai ortaklık uygulanmıştı. Savaş yoluyla alınan Hayber arazilerinde yaşamlarını sürdürmek isteyen Yahudiler ile de tarım ortaklığı yapılmıştı. Buna göre onlar, artık mülkiyeti Müslümanlara ait olan Hayber arazilerini eskiden olduğu gibi işlemeye devam edecekler ve karşılığında elde edilecek olan mahsulün yarısını alacaklardı.⁷⁶ Ayrıca Medine'de geniş tarım arazilerine sahip olan Râfî' b. Hadîc gibi bazı sahabiler de zirai ortaklıklarla topraklarını işletmekteydiler.⁷⁷

Bu ortaklıklarda, ihtiyaç içerisinde bulunan işçilerin arazi sahipleri veya sermayedarlar tarafından suistimal edilmesi mümkündü. Anlaşıldığı kadarıyla yaşanan en ciddi problem toprak veya sermaye sahibinin araziyi kısımlara ayırarak verimli yerleri kendisine ayırması veya işçiliği karşısında emek

73 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 88-91; Ayrıca bk. Kayapınar, "Müzâraa", 32: 234; Demirci, *Toprak Sistemi*, 320.

74 İbn Manzûr, "Sıkı", *Lisânü'l-Arab*, 14: 394; Ayrıca bk. Döndüren, "Müsâkât", 32: 70.

75 Fatih Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi*, 331; Selmân-i Fârisî'nin, Yahudi Efendisi ile hürriyeti karşılığında yaptığı mugârese anlaşması için bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1: 177-178; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 156.

76 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 9, 11; Müslim, "Müsâkât", 1-6; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 34-37; Taberî, *Tarih*, 3: 15; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2: 410.

77 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 7, 8; Râfî' b. Hadîc tarım alanındaki rivayetleriyle dikkat çeken çiftçi bir sahabîdir. Bk. Abdullah Taha İmamoglu, "Sahabe Rivâyetinde Algıda Seçicilik Unsuru: -Râfî' b. Hadîc Örneği-", İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli - Sahâbe-II, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 175-186.

sahibine daha az verimli bir kesimin mahsulünü vadetmesiydi. Bu uygulamalardaki mağduriyetleri önlemek için Hz. Peygamber, anlaşmaya konu arazinin herhangi bir kısmının mahsulünün, taraflardan birine şart koşulduğu ortaklıkları yasaklamıştı.⁷⁸ Benzer şekilde arazi sahiplerinin su kenarlarını kendileri için ayırmalarına da izin vermemiş, böyle bir şartla zirai ortaklık yapılmasını men etmişti.⁷⁹ Ortaklık anlaşmalarında kâr ve zarar adil bir şekilde paylaşılmalıydı. Arazinin herhangi bir kesiminin mahsulü, taraflardan biri için tahsis edilmeksizin elde edilen mahsul daha önce belirlenen oran dikkate alınarak dörtte bir, üçte bir gibi taksim edilmeliydi. Herhangi bir art niyet veya çıkar amacı olmasa bile arazinin kısımlara ayrılarak bölüşülmesi çeşitli problemlere sebep olabilirdi. Bir tarafın ürünü iyi gelişip güzel mahsul verirken diğer tarafınki zayıf kalabilirdi. Benzer şekilde herhangi bir afet veya tarım zararlıları sadece bir tarafın ürünü telef edebilirdi. Bu düzenlemeler ile zirai ortaklıkların taraflara güven verecek şekilde sürdürülmesi ve tarımsal üretimin desteklenmesi hedeflenmişti.

Mahsulden alınacak belirli bir paya dayalı zirai ortaklıklar dışında kiralama yöntemiyle de tarım arazilerinin işletilmesi mümkündür. Böylece gücünün yettiğinden daha geniş arazilere sahip olanlar arazilerini kiraya verip gelir elde edebilirlerdi. Öte yandan sermaye ve işgücü bakımından imkân olduğu halde yeterli tarım arazisine sahip olmayan kimseler de kiraladıkları arazilerde yapacakları üretim yoluyla kazanç sağlayabilirlerdi. Bunun en önemli sonucu ise verimli arazilerin atıl kalmasının önlenmesi ve gerçekleştirilecek tarımsal faaliyetler ile maddi kazanç sağlanmasıydı.

Kiralama yönteminde toprak sahibi bir üretim dönemi boyunca arazisini belirli bir ücret karşılığında devrederdi. Kiralayan ise ekim, bakım, sulama ve hasat gibi bütün işlemleri kendisi yapardı. Nihayet hasat yapıp mahsul kaldırılınca kiracının arazi üzerindeki hakkı bitmiş olurdu. Herhangi bir afet veya çekirge sürülerinin istilasısı gibi bir zarar durumunda arazi sahibinin sorumluluğu söz konusu değildi. Öte yandan arazi sahibinin herhangi bir bahane ile mahsulden pay iddiasında bulunması da mümkün olmazdı.

Hz. Peygamber'in İslâm öncesinden itibaren uygulanmakta olan nakit karşılığı arazi kiralama yöntemine izin verdiği bilinmektedir.⁸⁰ Nitekim Sahîh-i Buhârî'de yer alan "arazinin altın ve gümüş karşılığında kiralınması"⁸¹ bâbı tarım arazilerinin ücret karşılığında kiralandığına işaret etmektedir.⁸² Hz.

78 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 7, 12; Müslim, "Buyû", 116; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el- Cevziyye, *et-Ṭuruḳu'l-hükmiyye fî siyâseti's-şer'iyye* (Mısır: Matbaatü'l-Âdâb, 1317), 228.

79 Müslim, "Buyû", 96, 116.

80 Buhârî, "Şürût", 7; Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 19; Müslim, "Buyû", 115.

81 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 19.

82 Ayrıca bk. Demirci, *Toprak Sistemi*, 312.

Peygamber, arazilerin nakit karşılığı kiralanmasına müsaade etmekle birlikte arazilerini ekemeyen veya ekmek istemeyenlerin bu arazileri Müslüman kardeşlerine ücretsiz vermelerini tavsiye etmişti.⁸³ Bu uyarılar öncelikle bütün toplumun menfaati için tarım arazilerinin işletilmesini amaçlamaktaydı. Erzak sıkıntısının ve maddi imkânsızlıkların yaşandığı Medine'de arazi kiralamak için nakit temin etmek oldukça zordu. Bu nedenle Hz. Peygamber, işletilemeyen arazilerin ilgililere ücretsiz verilmesini tavsiye etmişti.

Bu tavsiyeler nedeniyle Râfî' b. Hadîc gibi bazı sahabiler, tarım arazilerinin kiralanmasının yasak olduğunu iddia etmişlerdi. Ancak Abdullah b. Ömer, kendi arazilerini Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de kiralamakta olduğunu belirterek Râfî'nin iddiasının doğru olmadığını ifade etmiştir.⁸⁴ Anlaşıldığı kadarıyla bu konuda yapılan vurgular nedeniyle tarım arazilerinin nakit ile kiralanmasının yasaklanmış olduğunu düşünen sadece Râfî' değildi. Zira toprağın kiralanması ilk dönemlerden itibaren tartışılan ve araştırılan bir mesele olmuştu. Tâvus'un ifadeleri bu konuda bir yasağın olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. O, meseleyi Abdullah b. Abbas'a sormuş ve Hz. Peygamber'in arazilerin kiralanmasını yasaklamadığı ancak para karşılığı kiralamaktansa karşılıksız verilmesini tavsiye ettiği cevabını almıştı.⁸⁵ Nitekim Hz. Peygamber, gördüğü bir tarlanın, kiralanıp ekildiğini öğrendiğinde bu arazinin toprağı işleyen kimseye ücretsiz olarak verilmesinin daha hayırlı olacağını ifade etmişti.⁸⁶ Anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber'in öncelikli amacı üretim maliyetini düşürerek ziraatı teşvik etmektir. Zira Medine nispeten verimli arazilere sahip olmakla birlikte bu arazilerde ziraat yapmak zor ve riskli bir süreçti.⁸⁷ Dolayısıyla İslâm toplumunun menfaati için tarımsal üretimin arttırılarak sürdürülmesi amacıyla bu türden teşvikler önemliydi.

1.4 Tarımda Suyun Kullanımıyla İlgili Düzenlemeler

Medine'de akarsuya rastlanmadığı gibi kuyular da sulama ihtiyacını belli oranlarda karşılamaktaydı.⁸⁸ Çiftçiler tarla ve bahçelerine kuyular kazarak veya uzak kuyulardan taşıyarak su sağlamaya çalışmaktaydılar.⁸⁹ Kuyulardan taşınan sularla yapılan sulama mahsul verimliliği açısından son derece belir-

83 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 18.

84 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 18; Müslim, "Buyû", 112.

85 Buhârî, "Hars ve'l-müzâraa", 10; Müslim, "Buyû", 121; İbn Mâce, "Ruhûn", 9.

86 Buhârî, "Hibe", 35; Müslim, "Buyû", 122-123.

87 Buhârî, "İstiskâ", 1-29; Müslim, "Salâtü'l-istiskâ", 1-6; Ebû Dâvûd, "İstiskâ", 1-2.

88 Philip K. Hitti, *History of the Arabs From the Earliest Time to the Present*, 10. Baskı (London: Macmillian Education LTD, 1970), 36-37; Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, 9.

89 Buhârî, "Umre", 4; Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, nşr. Fehim Muhammed Şeltut (Cidde: Dâru'l-İsfahani, 1973), 1: 146-147, 152-153, 165-169; İbn Vazîh Ahmed b. İshak el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Juynboll (Leiden: Brill, 1860), 96-97.

leyici olmakla birlikte aynı zamanda en zor işlerden biriydi. Bu nedenle yukarıda ifade edildiği gibi “mahsulün bir kısmının verilmesi karşılığında sulama işlerinin başkalarına yaptırılması” uygulanan başlıca zirai ortaklıklardan biriydi. Sulama gerektiren arazilerin öşürü yarı yarıya indirilmişti. Zira bazen oldukça uzak mesafelerden develerle taşınan sularla bahçelerin sulanması meşakkatli bir işti.⁹⁰ Bütün gayretlere rağmen bilhassa kurak mevsimlerde ürünler telef olduğu gibi hayvanlar için otlak bulmak dahi imkânsız bir hale gelmekteydi.⁹¹ Bu nedenle zaman zaman gelen yağışlar ve akabinde oluşan kısa süreli akıntılar tarım alanlarının sulanmasında oldukça önemliydi.

Yağmur sonrası oluşan bu akıntılar çiftçiler tarafından açılan kanallar ile tarla ve bahçelerin her köşesine ulaştırılmaya çalışılırdı. Akıntıyı kendi tarla veya bahçelerine çeviren yukarıdaki çiftçiler sulamayı yaptıklarında suyu sonraki çiftçiler için salıvermeliydi. Böylece yukarıdan aşağıya doğru bölgedeki çiftçilerin mümkün olduğunca sudan istifade etmesi sağlanmalıydı. Fakat tarla ve bahçeler için yeterli sulama miktarının ne olduğu konusunda net bir ölçüt olmadığı için suyun paylaşılması zaman zaman anlaşmazlıklara sebep olmaktaydı.⁹² Sırayı alan çiftçiler sudan mümkün olduğunca istifade etmeye çalışırlarken, aşağıda bekleyenler ise suyun en kısa sürede kendilerine bırakılmasını istemekteydiler. Bilhassa yağışların az ve oluşan akıntılarının zayıf olduğu dönemlerde bu tartışmaların daha fazla yaşandığı anlaşılmaktadır.⁹³ Bölge tarımında suyun hayati öneminden dolayı, Medine etrafındaki meşhur vadilerde bu türden tartışmaların yaşandığı bilinmektedir.⁹⁴

Sulama konusundaki problemler ve yaşanan tartışmalar kendisine intikal ettiğinde Hz. Peygamber,⁹⁵ bir takım ölçüler belirleyerek anlaşmazlıkların giderilmesini sağlamıştı. Bilhassa hurma üretiminin yaygın olduğu Medine’de bahçeler için suyun ayak topuklarına ulaşmasını; ekin tarlalarında ise suyun parmaklara kadar yükselmesini ölçü tayin etmişti. Bu seviyeye ulaştıktan sonra diğer çiftçilerin haklarını gözeterek suyun salıverilmesi gerekmektedir.⁹⁶ Bu ölçütler yalnızca Müslümanlar için değil, bütün Medineliler için uygulanmıştı.⁹⁷

90 Buhârî, “Umre”, 4; Müslim, “Hac”, 221-222; “Salât”, 178; Ebû Dâvûd, “Salât”, 128; İbn Mâce, “Ticârât”, 10; Ayrıca bk. Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, 25.

91 Buhârî, “İstiskâ”, 7.

92 Buhârî, “Salât”, 63; İbn Mâce, “Mukaddime”, 2.

93 Buhârî, “Şirb ve'l-müsâkât”, 6-8.

94 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 18; ayrıca bk. Mustafa Asım Köksal, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Şamil Yayınları, 1987), 8: 243.

95 Buhârî, “Şirb ve'l-müsâkât”, 6-8; İbn Mâce, “Mukaddime”, 2.

96 Buhârî, “Şirb ve'l-müsâkât”, 8; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 18.

97 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 9-10.

1.5 Hasat ve Satışla İlgili Düzenlemeler

Yıl boyu tarla ve bahçelerde zor şartlar altında ortaya konan emeğin karşılığının alınması anlamına gelen hasat, en kritik dönemlerden biriydi. Bununla birlikte bilhassa Medine'de insanların içerisinde buldukları ihtiyaç hali erken hasat kaynaklı kayıplara sebep olabiliyordu. Hz. Peygamber bunu önlemek için tedbirler almıştı. Hurmaların *rutab* denilen yenebilecek yaş hurma kıvamına gelmesi hasat için aranan şarttı.⁹⁸ Medine'de hurmalar olgunlaşmaya başladığında bahçe sahipleri ilk mahsulleri Hz. Peygamber'e getirirlerdi. Böylece onun kontrolü ve bereket dualarıyla hasat mevsimi başlardı.⁹⁹

Ayrıca Medine'de tarla ve bahçelerdeki mahsulün henüz olgunlaşmadan satılması uygulanan yöntemlerdendi. Bu uygulamalar ile zaman zaman bahçelerdeki meyveler henüz çeşitli hastalık veya afet risklerini atlatmadan sahipleri tarafından satılmaktaydı. Mal sahibi ile alıcı, tarla veya bahçeden çıkarılacak olan mahsulü tahminen hesaplar ve belirli bir ücret karşılığında satış işlemi gerçekleştirirlerdi. Mal sahibi bu durumda ücretini alır, müşteri ise ekin veya meyvelerin olgunlaşmasından sonra hasadı yapardı. Ancak alış-veriş gerçekleştikten sonra mahsulün, hasat öncesi telef olması durumunda anlaşmazlıklar yaşanırdı.¹⁰⁰ Zira müşteri, mahsulün ücretini peşin ödediği halde çeşitli sebeplerle ürün telef olmakta veya beklenenin altında bir verim gerçekleştirebilmekteydi. Bu nedenle hurmaların henüz dalında iken satılabilmesi için muhtemel tarım zararlarını, hastalıkları ve afetleri büyük oranda atlattığı bir dönem sınırı konulmuştu. Aksi halde, henüz sahip olunmayan bir ürünün satılması uygun olmazdı. Rivayetlerde *teşakkuh* veya *izhâ* (*hattâ yezhüve*, *hattâ tüşkaha*, *yebdüve salâhuhu*, *hattâ yetîbe*) kavramlarıyla anlatılan bu dönem hurmaların kızarmaya ve güzel kokmaya başladığı aşama olarak tanımlanmaktadır.¹⁰¹ Bu aşamadan önce hurmaların satışı yasaklanmıştı.

Medine'de sadece hurmalar değil ekinler de bahsi geçen riskleri atlatmadan ve yeterli olgunluğa ulaşmadan satılmaktaydı. Mağduriyetlerin önlenmesi için üzümün kararması, ekinlerin ise sertleşmesi satışın yapılabilmesi için şart koşulmuştu.¹⁰² Ekinlerin bu türden erken satışına *muhâkale*, hurmaların erken satışına *muhabere*, daldaki hurmaların kuru hurma veya yaş üzümün kuru üzüm karşılığında satılmasına *müzâbene* denilmekteydi.¹⁰³ Bu tür satışların sonucu olarak hasat mevsiminde tartışmaların yaşanması nede-

98 Buhârî, "Et'ime", 41; İbn Manzûr, "Rṭb" *Lisânü'l-Arab*, 1: 420.

99 Müslim, "Hac", 473.

100 Buhârî, "Buyû", 85.

101 Buhârî, "Buyû", 83, 85-87; Müslim, "Buyû", 50-54.

102 İbn Mâce, "Ticârât", 32.

103 Buhârî, "Buyû", 82; Müslim, "Buyû", 72-76, 83.

niyle Hz. Peygamber, tarım mahsullerinin müzâbene ve muhâkale yöntemi ile satılmasını yasaklamıştı.¹⁰⁴ “Allah (c.c) mahsulü harap ederse, kardeşinizin malını neye karşılık almış olacaksınız?”¹⁰⁵ ifadesiyle böyle bir alışverişin uygun olmayacağını açıkça ilan etmişti.

Erken satış ve erken hasadın önlenmesi dışında mahsulün piyasaya en uygun şekilde arzının da sağlanması gerekmektedir. Zira yaşam şartlarının zor olduğu Medine’de temel gıda maddeleri üzerindeki herhangi bir vurgunculuk büyük sıkıntılara sebep olurdu. Hz. Peygamber, bu konu üzerinde hassasiyetle durmuş ve gerekli tedbirleri almıştı. Bu bağlamda öncelikle satıcıların kendi mülkiyetlerine almadıkları gıda ürünlerini satmaları yasaklanmıştı.¹⁰⁶ Ayrıca müşteri de mahsulü yeterince görmüş ve alışverişini onaylamış olmalıydı. Satılan mahsulün ölçülmesi ve ücretinin buna göre belirlenmesi temel şartlardan biriydi. Hatta hem satıcının hem alıcının ayrı ayrı ölçerek anlaşmaya varmaları en doğru yöntemdi.¹⁰⁷

Tarım mahsullerinin satışında yaşanan en ciddi problemler gereksiz aracıların yol açtığı fiyat artışı ve karaborsacılıktı. Çiftçilerin ürünlerini doğrudan pazara getirdikleri sistem üretici ve tüketici açısından en makul olandı. Ancak hasat mevsimini kazanca çevirmek isteyen bazı tüccarlar üretici ve tüketiciyi zarara uğratmaktaydılar. Üreticiden toptan ve pazar fiyatının altında aldıkları ürünü stoklayarak yüksek fiyattan satışa sunmaktaydılar. Dolayısıyla bir taraftan pazar koşullarını göremeyen üreticiler mağdur edilirken diğer taraftan tüketiciler de mahsulü satma noktasında bir acelesi bulunmayan şehirli tüccarın insafına terk edilmiş olacaktı. Ayrıca bu yöntemle bazı tüccarların tekelleşmesi de ihtimal dâhilindeydi. Hâlbuki mahsulünü getiren çiftçiler pazara indikleri takdirde ortalama uygun bir fiyattan ürünü satıp evlerine ve işlerine dönme arzusunda olacaktı. Bu nedenlerle Hz. Peygamber, mahsul getiren çiftçilerin şehir dışında karşılanmalarını kati bir şekilde yasaklamıştı.¹⁰⁸ Tüketicileri korumak amacıyla çiftçilerin şehirli tüccarlar ile benzer anlaşmalar yapmaları ve şehirde oturanların da çiftçilerin bu tür tekliflerini kabul etmeleri yasaklanmıştı.¹⁰⁹ *İhtikâr* denilen karaborsacılık yöntemiyle ürünün stoklanarak kasıtlı bir şekilde piyasaya sürülmemesi ve böylece fiyatların yükseltilmesi de şiddetle yasaklanmıştı.¹¹⁰

104 Buhârî, “Buyû”, 75, 82, 93.

105 Buhârî, “Buyû”, 87; Müslim, “Müsâkât”, 14-16.

106 Buhârî, “Buyû”, 55; İbn Mâce, “Ticârât”, 37-38.

107 Buhârî, “Buyû”, 51; Müslim, “Buyû”, 42, 55; Ayrıca bk. Mısri, *İslâm İktisat Metodolojisi*, 160; Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, 34.

108 Müslim, “Buyû”, 11-12, 14; İbn Mâce, “Ticârât”, 16.

109 Buhârî, “Buyû”, 69; Müslim, “Buyû”, 11-12; İbn Mâce, “Ticârât”, 15; bk. Cengiz Kallek, *Asr-ı Saâdet’te Yönetim Piyasa İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 185-193.

110 Müslim, “Müsâkât”, 129-130; İbn Mâce, “Ticârât”, 6.

Temel gıda ihtiyacının makul şartlarda karşılanması amacıyla mahsulün pazarlanmasında yasaklanan uygulamalardan biri de anlaşmalı üçüncü şahıslar ile müşteri kızıştırma yöntemi idi. Alışverişlerde *necş* olarak adlandırılan bu hile, Hz. Peygamber tarafından men edilmişti.¹¹¹ Benzer şekilde, bütün ticarete olduğu gibi tarım mahsullerinin satışında da müşterileri etkilemek amacıyla yemin edilmesi yasaklanan fiiller arasındaydı.¹¹²

Tarım mahsullerinin satışı konusunda dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de aynı cins mahsulün birbirleriyle takasının yapılmamasıydı. Hurmayı hurma ile veya arpayı arpa ile takas etmeye izin verilmemişti.¹¹³ Örneğin cinsi daha iyi veya mahsulü daha kaliteli hurmayı kalitesiz veya cinsi değersiz hurmanın iki misliyle takas etmek yasaklanmıştı. Herkes kendi ürününü satın ücretini aldıktan sonra diğer üründen nakit karşılığı istediği kadar satın alabilirdi.¹¹⁴ Sonrasında bir anlaşmazlığın yaşanmaması ve farklı mahsullerin pazara inmesinin sağlanması açısından bu düzenleme önem arz etmekteydi.

Burada üzerinde durulması gereken bir konu da Hz. Peygamber'in gerekli tedbirleri aldıktan sonra fiyatlara müdahale etmediğidir. Görüldüğü üzere pazarı etkileyecek kasıtlı teşebbüslere asla izin vermemiştir. Fakat bu tedbirlerden sonra herhangi bir şekilde fiyatları sınırlandırarak piyasaya müdahale etmek manasına gelen *narh* uygulamasını doğru bulmamış, fiyatların yükseldiği noktadaki şikâyetleri ise doğal arz-talep dengesiyle oluşan piyasaya müdahale edemeyeceği şeklinde cevaplandırmıştır.¹¹⁵

Bazı Medinelilerin tepkisine rağmen dışarıdan buğday getirip Medine'den hurma satın alan bir tüccara izin vermişti. Şehre buğday getirmesini ve şehirde üretilen hurmayı satın almasını pazar ekonomisine katkısı bakımından yeterli bir sebep olarak görmüştü.¹¹⁶

1.6 Tarım Ürünlerinin Vergilendirilmesiyle İlgili Düzenlemeler

Müslümanların elde ettikleri tarım mahsullerinden sulama gerektirmeyen üretimlerde onda bir (*öşür*) ve sulama gerektiren üretimlerde yirmide

111 Buhârî, "Hiyel", 6; Müslim, "Buyû", 11-13.

112 İbn Mâce, "Ticârât", 3.

113 Buhârî, "Buyû", 74; Müslim, "Müsâkât", 93-99.

114 Buhârî, "Buyû", 89; Müslim, "Müsâkât", 94.

115 İbn Mâce, "Ticârât", 27; Tirmizî, "Büyû", 73; Ayrıca bk. Cengiz Kallek, "Narh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 387-389.

116 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2: 605; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer, *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1412), 3: 237-238; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, trc. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), 2: 281-282.

bir (*nısf-ı öşür*) olarak vermeleri gereken öşür Hz. Peygamber tarafından belirlenmişti.¹¹⁷

Müslümanlar için öşür zamanı hasat dönemi idi. Mahsulün hasat edilmesiyle öşür gerekli hale gelirdi.¹¹⁸ Bölgede henüz hasat edilmemiş mahsulün ağaçlar üzerinde iken veya hasat sonrası harman yerinde iken miktarının tahmin edilmesine *hars* denilmekteydi. Bu işten anlayan kimselere de *hâris* denilirdi. Hasat zamanı geldiğinde tarım mahsullerinin vergisini tahsil için görevlendirilen hârisler mahsullerinin miktarını belirleyerek gerekli vergiyi tespit ederlerdi.¹¹⁹ Yukarıda bahsedildiği üzere Hayber halkıyla zirai ortaklık anlaşması yapılmıştı. Hz. Peygamber her hasat mevsiminde hârisler göndererek mahsulün yarı yarıya bölüşülmesini sağlardı.¹²⁰ Hârislerin zamanında gönderilerek tahsilatın yaptırılması, hasada engel olunmaması ve ihtiyaç sahiplerine gıda sağlanması açısından önemliydi. Ancak özellikle mahsul sahiplerinin vergi kaçırma ihtimallerinin olduğu durumlarda henüz hasat mevsimi başlamadan hârislerin gönderilmesi yoluna başvurulurdu.¹²¹ Halkın büyük oranda tarımla uğraştığı Medine’de, hemen herkes hars yapıyordu.¹²² Fakat yapılan görevlendirmelerden de anlaşıldığı üzere bazı kimseler bu işte öne çıkmaktaydılar.

Tarım mahsullerinin vergilendirilmesinde en temel ilkelerden biri de verginin adil bir şekilde tahsil edilmesiydi. Böylece hem mal sahiplerinin hem de vergiden pay alacak olan ihtiyaç sahiplerinin hakları korunmuş olacaktı. Örneğin yapılan anlaşma gereği mahsulü yarı yarıya taksim etmek için Hz. Peygamber tarafından Hayber’e gönderilen Abdullah b. Revâha rüşvet tekliflerine asla prim vermediği gibi yaptığı taksim ile Yahudilerin de takdirini kazanmıştı.¹²³ Vergi tahsilinde insanların mallarının en iyilerinin seçilip alınmamasını emreden Hz. Peygamber, diğer taraftan ise mescide getirilen bazı kalitesiz hurmaları gördüğünde vergi mükelleflerini uyarıyordu.¹²⁴ Mahsulün en güzelini vergi olarak almak mal sahibine eziyet olacağı gibi kalitesiz ürünlerin vergiden sayılarak tahsil edilmesi de ihtiyaç sahiplerinin haklarının gözetilmemesi anlamına geliyordu.

117 Buhârî, “Zekât”, 55; İbn Mâce, “Zekât”, 17.

118 Buhârî, “Zekât”, 57.

119 İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 3: 274.

120 Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Muşannef*, nşr. Habîbürrahman el-A’zamî (Beyrut: el-Meclisü’l-İlmî, 1403/1983), 4: 123; 5: 372; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2: 104; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 3: 274.

121 Ebû Dâvûd, “Zekât”, 15.

122 Buhârî, “Zekât”, 54; Müslim, “Fedâil”, 11.

123 Muvatta’, “Müsâkât”, 1-2.

124 Ebû Dâvûd, “Zekât”, 16.

1.7 Tarım Arazilerinin Statüleriyle İlgili Düzenlemeler

Hz. Peygamber zamanında tarım arazilerinin, statüleri bakımından çeşitli sınıflara ayrıldığı görülmektedir. İnsanların miras, satın alma gibi doğal yollarla sahip olduklarının yanı sıra yönetimin izni veya uygulaması dâhilinde ihyâ, iktâ' veya ganimet yoluyla temliklenmiş araziler de *mülk* arazileriydi. Sahipleri Müslim veya gayri müslim olsun *mülk* arazilerinde başkalarının her hangi bir hak iddia etmesi mümkün değildi.¹²⁵ Bu topraklar sahipleri tarafından yıllarca atıl bırakılsa bile başkaları tarafından tarımsal üretim bahanesiyle dahi kullanılamaz veya sahiplenilemezdi.

İhyâ ve iktâ' ile toprağın tarıma açılmasına yönelik çalışmalardan da anlaşıldığı üzere bu dönem toprak statülerinden biri de *mevât* arazilerdi. Hiçbir şahsa veya tüzel kişiliğe ait olmayan, herhangi bir köy kasaba veya topluluğun ortak kullanımında da olmayan yani tamamen atıl vaziyette bulunan araziler bu tabirle ifade edilmekteydi.¹²⁶ Bir zamanlar kullanıldığı halde savaşılar veya göç gibi nedenlerle arazilerin zamanla *mevât* statüsü alması da mümkündür.¹²⁷

Nadîroğulları'nın Medine'den çıkarılmasından sonra tarım arazileri Müslümanlara kalmıştı. Nazil olan ayetler (el-Haşr 59/6-10) ile savaşısız ele geçirilen bu arazilerin ganimet hükmünde olmadığı belirtilmiştir.¹²⁸ Tasarruf yetkisi kendisine bırakılan Hz. Peygamber, yaptığı istişareler sonucu bu arazileri ihtiyaç sahibi Muhacirler ile Ensar'dan iki kişiye taksim etti. İlgili ayetlerden hareketle savaşısız ele geçirilen bu tür topraklar için *fey* denilmekteydi.¹²⁹ Kullanım yetkisinin yönetime ait olduğu bu araziler yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi taksim edildikten sonra artık *mülk* arazi statüsü alabilirdi. Savaşısız elde edildiği için arazilerin *fey* hükmüne alındığı bir diğer uygulama Fedek bölgesinde görülmektedir. Fedek Yahudileri anlaşma yolunu seçmişler ve savaşısız teslim olmuşlardı. Ancak onlar arazilerinin yarısının kendilerine, diğer yarısının ise Müslümanlara bırakılmasını talep etmişler ve Müslümanlar da bunu kabul etmişlerdi. Dolayısıyla Fedek arazilerinin savaşı gerçekleşmeden Müslümanlara devredilen yarısı¹³⁰ *fey* arazisiydi. Hz. Peygamber bu

125 İbn Mâce, "Ruhûn", 13; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 121; ayrıca bk. Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi*, 270-279.

126 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 63-67; Ebû Ya'lâ, *el-Aĥkâmü's-sultânîyye*, 228.

127 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 57-58.

128 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, 4: 335-336; Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 23: 273-274.

129 İbn İshâk, *es-Sîre*, 384; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 36-37; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 30; Ayrıca bk. Mustafa Fayda, "*Fey*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 511-513.

130 Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 83, 85; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 41; Taberî, *Târîh*, 3: 19-20; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 1: 181-182.

arazilerin gelirlerini devletin çeşitli ihtiyaçları ile muhtaçlar için ayırmıştı.¹³¹ Görüldüğü üzere fey arazilerinde yetki yönetime aitti. Maslahat gereği bu arazileri ihtiyaç sahiplerine taksim edip temlikten devredebilir veya mülkiyeti kimseye devredilmeksizin gelirleri çeşitli ihtiyaçlar için kullanılabilirdi.

Yapılan antlaşma gereği belirli bir vergi karşılığında, temel hak ve hürriyetleri garanti edilerek, İslâm hâkimiyetinde yaşamaları sağlanan gayri müslimlerin kendi mülkiyetlerinde olan topraklar ise *sulh* arazilerini teşkil ediyordu. Anlaşma gereği Fedek halkına bırakılan topraklar bunun en güzel örneğini teşkil eder. Antlaşmayı bozmadıkları müddetçe temel hak ve hürriyetleri gibi onların topraklarına da dokunulamazdı.

Ele alınması gereken bir diğer toprak statüsü *ganimet* arazileridir. Savaş yoluyla elde edilen topraklar ganimet hükmündeydi. Diğer ganimet mallarında olduğu gibi beşte dördü savaşa katılan askerler arasında taksim edilirdi. Nitekim Hz. Peygamber, Hayber'in fethinden sonra buradaki arazileri taksim ederek askerler arasında dağıtmıştı.¹³² Ancak Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi sonrası böyle bir uygulamada bulunmaması ve Hz. Ömer'in savaşla ele geçirilen toprakları da ganimet hükmünden çıkararak fey hükmüne alması gibi örnekler nedeniyle toprakların ganimet statüsü konusunda bazı tartışmalar söz konusudur. Bununla birlikte Mekke'nin savaş yoluyla fethedilmediği ve diğer şehirlere örnek teşkil etmeyecek bir takım ayrıcalıklara sahip olduğu da göz ardı edilmemelidir.¹³³ Hz. Ömer'in yeni uygulamasının ise devletin, ümmetin, askerlerin ve gayri müslimlerin haklarını ilgilendiren pek çok farklı sebebi mevcuttur.¹³⁴ Ayrıca ilk örnekte bahsedildiği üzere Hz. Peygamber ganimet arazisi hükmünü Hayber'de uygulamıştır. Ganimet statüsünde değerlendirilen araziler devlet başkanı veya yetkililer tarafından taksim edilip askerlere verildikten sonra mülk arazi statüsüne geçmiş olurdu.

Hz. Peygamber döneminde arazilerin *vakıf* statüsünden bahsetmek de mümkündür. Yukarıda ilk vakıf arazileri olarak değerlendirilen Muhayrik'in yedi bahçesine işaret edilmişti. Ayrıca Hayber fethinden sonra taksimattan kendisine güzel bir bahçe düşen Hz. Ömer, bu hissesini tasadduk etmek istediğinde, Hz. Peygamber'in tavsiyesi ile mülkiyetini vakfederek her yıl elde edilecek menfaatinin ihtiyaç sahiplerine tasadduk edilmesi kararını almış-

131 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 30; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 81.

132 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2: 107-108; İbn Zencûye, *Emvâl*, 1: 187-190; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 1: 181-182.

133 Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 187-189; İbn Zencûye, *Emvâl*, 1: 200-202.

134 Oğuzay, "Hz. Ömer Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu (Sivas, 2-3 Kasım 2017)*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 2: 142-143.

tı.¹³⁵ Bu uygulamada vakfa konu olan ve vakfın gelir kaynaklarını sağlayan bir tarım arazisiydi.

Bu konuda son olarak üzerinde durulması gereken Hz. Peygamber zamanında arazilerin harac statüsünün olup olmadığı meselesidir. Hz. Ömer zamanında savaş yoluyla alınan arazilerin ganimet olarak askerler arasında taksim edilmeyip belirli bir vergi karşılığında eski sahiplerine bırakılması ile harac kavramı ortaya çıkmıştı. Burada belli sayıdaki askerler yerine bütün müslümanların ve İslâm hâkimiyetine alınan gayri müslimlerin genel menfaati esas alınmıştı.¹³⁶ Bu hususta bazı iddialar olmakla birlikte Hz. Peygamber döneminde gayri müslimlerin toprak mahsullerinden harac adı altında bir vergi alınmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu konudaki araştırmasında Fayda, ilgili iddiaları¹³⁷ değerlendirmekte ve harac vergisinin ilk defa Hz. Ömer döneminde uygulandığını ortaya koymaktadır. Bu hususta örnek gösterilen Hayber arazileri savaş yoluyla fethedildiği için topraklar ganimet olarak taksim edilmişti. Böylece mülkiyeti Müslümanlara geçen araziler üzerinde eski sahipleri ile vergi değil zirai ortaklık anlaşması yapılmıştı. Bununla birlikte Necran ve Bahreyn gibi bölgelerdeki gayri müslimlerden alınan vergilerin belirlenmesinde tarım arazileri ve mahsullerinin dikkate alınmış olması olağandır. Ancak bilinen manada harac vergisinin uygulanması Hz. Ömer döneminde başlamıştır. Nitekim Hz. Ömer bu uygulamayı yürürlüğe koyarken Hz. Peygamber bir uygulamasını değil fey ayetlerini referans almıştır.¹³⁸

Sonuç

Mekke'deki baskıların dayanılmaz bir hal alması ve Medinelilerin Hz. Peygamber ile bütün inananları şehirlerine davet etmeleriyle gerçekleşen hicret sonrasında Medine, müslümanların yeni yurdu olmuştu. Hz. Peygamber'in, dini tebliğ etme ve hayatın her alanında evrensel değerleri ortaya koyma imkânı bulduğu bu şehir bir tarım kentiydi. Ancak buradaki tarımsal üretim halkın geçimini kolaylıkla sağlayacak bir yeterliliğe ulaşmıyordu. Buna ek olarak hicret ile başlayan nüfus artışı, Medine'de geçim sıkıntısının artmasına sebep olmuştu. Hz. Peygamber, mevcut gıda probleminin çözülmesinde ve geçim zorluklarının aşılmasında tarımdan yararlanma yoluna gitmiştir.

135 Buhârî, "Vesâyâ", 22, 28; Nazif Öztürk, *Elmalı Gözüyle Vakıflar* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 125-126; Akyüz, "Kutsal Metinlerimizde Vakıf Referansları", 24.

136 Hz. Ömer'in bu uygulaması ve harac kavramının ortaya çıkışı ile ilgili bk. Oğuzay, "Hz. Ömer Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi", 2: 130-137, 142-143.

137 Örneğin bk. Salih Tuğ, "İslâm'da Vergi Hukukunun Tekevünü", *İslâm Medeniyeti* 1/1 (1967): 29-30.

138 Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, 74-92.

Muhacirlerin maddi problemlerine destek olmak amacıyla, Medinelilerin tarım mahsullerini cömert bir şekilde onlarla paylaşmaları yeterli bir çözüm değildi. Zira bu yöntem, yeterli olmayan mevcut kaynakların bölüşülmesi anlamına geliyordu. Bu nedenle geçim problemini çözmek için en etkili yöntem tarım arazilerini genişleterek, tarım alanında düzenlemeler ve teşvikler yaparak zirai üretimi arttırmaktı.

Temel hak ve hürriyetler, çalışma, üretim, dürüstlük, adalet gibi evrensel değerler Medine tarım toplumunda belirgin bir şekilde hayata geçirilmiştir. Müslümanlar başkalarına muhtaç olmadan yaşamlarını sürdürebilmeleri için tarımsal üretime teşvik edilmiştir. Bu şekilde hem kendilerine hem de ihtiyaç sahiplerine faydalı olmaları amaçlanmıştır. Hz. Peygamber, mevcut kaynaklardan elde edilen gelirlerin de ihtiyaç sahipleri ile paylaşılması konusunda Müslümanları teşvik etmekteydi. Böylece tarım mahsullerinin paylaşılması üzerinden sosyal yardımlaşma ve dayanışma kültürü geliştirilmiştir.

Tarım arazilerinin ihyâ ve iktâ' yöntemleriyle sahiplenilmesinden bahçe ve tarlaların sulanmasına kadar yaşanan tartışmalar dikkatle ele alınmış ve sistematik olarak problemlere çözüm üretilmiştir. Gıda temin etmek ve toplumun refahına katkı sağlamak amacıyla arazilerin tarıma açılması hedeflenmiş, tarımsal üretim teşvik edilmiştir. Çiftçileri, toprak sahiplerini veya işçileri mağdur eden cahiliye tarzı tarım ortaklıkları gözden geçirilmiş, taraflardan birini mağdur edecek, hak ettiklerinden daha az pay almalarına veya riski tek başlarına üstlenmelerine sebep olacak anlaşmalara müsaade edilmemiştir.

Halkın gıda temininde sıkıntılara sebep olan, üretici veya tüketiciyi mağdur ederek bazı kimselere haksız kazanç sağlayan alış veriş yöntemleri ile karaborsacılık kati bir şekilde yasaklanmıştır. Temel gıda maddelerini oluşturan tarım mahsullerinin doğal bir arz-talep dengesi içerisinde pazarlanması için gerekli tedbirler alınmıştır.

Suyun kullanım hakkı konusunda yaşanan tartışmalar sistemli bir şekilde çözüme kavuşturulmuş, mahsulün ne zaman hasat edilmesi gerektiğinden satışının ne zaman yapılabileceğine kadar detaylar belirlenmiştir. Tarımsal üretimin arttırılması, halkın gıda ihtiyacının en uygun şekilde temin edilmesi, toprak sahipleri ile üretici ve tüketicinin korunması amaçlanmıştır. Böylece tarım faaliyetlerine katılımı dolayısıyla da üretimi arttıran bir tarım sistemi geliştirilmiştir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Ĥimyerî. *el-Muşannef*. Nşr. Ĥabîbürrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983.
- Ahmed b. Ĥanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Ĥanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir - Hamza Ahmed ez-Zeyn. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1416/1995.
- Aktan, Hamza. "İhyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 7-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Akyüz, Vecdi. "Kutsal Metinlerimizde Vakıf Referansları". *Vakıflar Dergisi Özel Sayı* (2006): 20-25.
- Apak, Adem. "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine". *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu (Çorum, 20-22 Nisan 2007)*. Ed. Mahfuz Söylemez. 315-324. Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2007.
- Arslantaş, Nuh. "Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri". *Bellekten* 72/264 (2008): 431-474.
- Aydın, Ahmet. "İslam ve Roma Hukukunda Hayvanın Verdiği Zarardan Sorumluluk". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016): 213-239.
- Azimli, Mehmet. "Hicret Sonrasında Medine'de Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülâhazalar". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2008): 19-37.
- Bardakoğlu, Ali. "Mukayeseli Hukukta Hayvanın Verdiği Zararın Hukuki Sorumluluğu". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989): 43-60.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir. *Fütûhu'l-büldân*. Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ - Ömer Enîs et-Tabbâ. Beyrut: Müessesetü'l-Ma'ârif, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cû'fî. *Şahîhu'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbüddin el-Hatîb. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cû'fî. *el-Edebü'l-Müfred*. Thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1419/1998.
- Demirci, Mustafa. "İktâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 43-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Demirci, Mustafa. *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Döndüren, Hamdi. "Müsâkât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî. *Kitâbü'l-Emvâl*. Thk. Muhammed İmâre. Kahire: Dâru's-Şürûk, 1409/1989.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ. *el-Aĥkâmü's-sultâniyye*. Thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Ĥabîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Ĥarâc*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979.
- Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: İFAV, 2006.
- Fayda, Mustafa. "Fey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 511-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Günay, İlhami. "Kur'ân ve Sünnet Işığında Varlık Evrelerinin Merkez Paydaşı Su", *Ulu-dağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015): 133-171.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybani. *et-Târîh*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 2. Baskı. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Hamîdullah, Muhammed. *İlk İslâm Devleti*. Trc. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.
- Hitti, Philip K.. *History of the Arabs From the Earliest Time to the Present*. 10. Baskı. London: Macmillian Education LTD, 1970.
- Idrisi, Zohor. *The Muslim Agricultural Revolution and its Influence on Europa*. Manchester: Foundation for Science Technology and Civilisation Limited, 2005.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdillan b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aşhâb*. Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 8 Cilt. Beyrut: y.y., 1412.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*. Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1412.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sak-kâ v.dğr. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1992.
- İbn İshâk, Ebû Abdillan Muhammed b. İshak b. Yesâr. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Ahmed Ferîd Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbn Kayyım, Ebû Abdillan Şemseddin Muhammed el-Cevziyye. *et-Turuku'l-hükmiyye fî siyâseti's-şer'iyye*. Mısır: Matbaatü'l-Âdâb, 1317.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmâîl b. Ömer el-Kureşî ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1969.
- İbn Mâce, Ebû Abdillan Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'arif, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. "Hvç", *Lisânü'l-Arab*. 7: 279-280. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. "Mvt", *Lisânü'l-Arab*. 2: 90-94. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. "Rtb", *Lisânü'l-Arab*. 1: 419-420. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. "Skÿ", *Lisânü'l-Arab*. 14: 390-394. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillan Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-münev-vere*. Nşr. Fehim Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde: Dâru'l-İsfahânî, 1973.
- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Ezdî. *Kitâbü'l-Emvâl*. Thk. Şakir Zib Feyyaz. 3 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. Thk. Ebu'l-Fidâ Abdillan el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*. Thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Yemenî. *Muvaţta'*. Thk. Hâni'l-Hâc. 2 Cilt. y.y.: Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- İmamoglu, Abdullah Taha. "Sahabe Rivâyetinde Algıda Seçicilik Unsuru: -Râfî' b. Hadîc Örneği-". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli - Sahâbe-II Sempozyumu (Sakarya, 25-26 Nisan 2015)*. 175-186. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Kahraman, Abdullah. "Kur'ân'a Göre Su Nimeti". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Mart 2007): 19-29.
- Kallek, Cengiz. *Asr-ı Saâdet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kallek, Cengiz. *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kallek, Cengiz. "Narh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 387-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Karadâvî, Yusuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*. Trc. Bünyamin Erul. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015.
- Kayadibi, Fahri. "Kur'ân ve Sünnet'te Bitkilerin Önemi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008): 1-27.
- Kayapınar, Hüseyin. "Müzâraa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 234-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kettâni, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtibu'l-idâriyye*. Trc. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Köksal, Mustafa Asım. *İslâm Tarihi Hz. Muhammed ve İslâmiyet Medine Devri*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969.
- Köksal, Mustafa Asım. *İslâm Tarihi*. 18 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınları, 1987.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*. thk. Ahmed Mübarek Bağdâdî. Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1409/1989.
- Mısrî, Refik Yunus. *İslâm İktisat Metodolojisi*. Trc. Hüseyin Arslan. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Şahîhu Müslim*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1421/2000.
- Oğuzay, Fatih. *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi*. Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Oğuzay, Fatih. "Hz. Ömer Döneminde Tarım ve Toprak Sistemi". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu (Sivas, 2-3 Kasım 2017)*. ed. Ali Aksu. 2: 93-143. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.
- Oğuzay, Fatih. *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.
- Öğüt, Salim. "Harim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 188-190. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Önkâl, Ahmet. "Hicret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 458-462. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Öztürk, Nazif. *Elmalılı Gözüyle Vakıflar*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Safa, Mustafa. "Hicret Sonrası Medine'de Sosyal ve Dini Hayat". *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/17 (2015): 355-398.

- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Vefâ'ü'l-vefâ' bi-ahbâri dâri'l-Muştafâ*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî. *Târîhu't-Taberî*. Thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrahim. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1990.
- Ṭayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsned*. Thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr , 1419/1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.
- Tuğ, Salih. "İslâm'da Vergi Hukukunun Tekevvünü". *İslâm Medeniyeti* 1/1 (1967): 25-30.
- Turgay, Nurettin. "Kur'an'da Adı Geçen Bitkiler ve Hayvanlar". *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu (İstanbul, 15-16 Mayıs 2008)*. Ed. Fahri Kayadibi. 2: 273-291. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008.
- Watson, Andrew M. *Agricultural Innovation in the Early Islâmic World; the Diffusion of Crops and Farming Techniques 700-1100*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Watson, Andrew M. "The Arab Agricultural Revolution and its Diffusion 700-1100". *The Journal of Economic History* 34/1 (1974): 8-35.
- Watson, Andrew M. "Ziraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 449-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ya'kübî, İbn Vazih Ahmed b. İshak. *Kitâbü'l-büldân*. Thk. T. G. J. Juynboll. Leiden: Brill, 1860.
- Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Kûfî. *Kitâbü'l-Harâc*. Thk. Hüseyin Munis. Kahire: Daru's-Şurûk, 1987.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.